

ЖАЗОНИ ИЖРО ЭТИШ МУАССАСАЛАРИДАН ОЗОД ЭТИЛГАН ШАХСЛАРНИНГ ИЖТИМОЙ РЕАБИЛИТАЦИЯСИ

Жўраева Яйра
Учқун қизи

ИИВ ҳузуридаги Жазони ижро этиш департаменти, Тўртинчи
минтақавий ҳудуд, 2-сон Жазони ижро этиш колонияси
ташкилий бўлим катта юрисконсулти, катта лейтенант

Annotatsiya

Ушбу илмий мақола жазони ижро этиш муассасаларидан озод этилган шахсларнинг ижтимоий реабилитацияси масаласини илмий, назарий қарашлар, чет эл тажрибаси ва илмий диссертациялардаги полемикалар нуқтаи назаридан ўрганади. Мақолада криминологиянинг асосий назариялари, жумладан, ижтимоий ўқитиш назарияси ва реабилитациянинг тарихий эволюцияси кўриб чиқилади.

Шунингдек, АҚШ, Германия ва Скандинавия давлатларидаги диссертациялардаги баҳслар таҳлил қилинади. Ўзбекистон шароитидаги аҳвол ва тақлифлар ҳам баён этилади.

Kalit so'zlar

ижтимоий реабилитация, озод этилган маҳбуслар, криминология назариялари, полемика, қайтариш.

Жазони ижро этиш муассасаларидан озод этилган шахсларнинг ижтимоий реабилитацияси замонавий криминология ва ижтимоий сиёсатнинг энг долзарб масалаларидан биридир. Ҳар йили дунё миқёсида миллионлаб одамлар қамокдан чиқиб, жамиятга қайтарилади, аммо уларнинг аксарияти ишсизлик, ижтимоий изоляция ва қайта жиноят содир этиш хавфи билан юзма-юз келади. Бу муаммо нафақат жамият учун, балки давлат сиёсати учун ҳам жиддий таҳдид туғдиради. Масалан, АҚШда озод этилган маҳбусларнинг 67 фоизи ижтимоий қайтаришда қийинчиликка дуч келади, бу эса қайта жиноятларнинг ортишига олиб келади.

Ўзбекистонда ҳам бу масала аҳамиятли. 2020 йилдаги ҳуқуқ ҳимояси ҳисоботларига кўра, сиёсий маҳбуслар озод этилганидан сўнг ҳам ижтимоий ва иқтисодий қийинчиликка дуч келади, чунки улар тўлиқ очиқланмаган ҳолда сақланади. Ушбу мақола илмий назарий қарашларни, чет эл диссертацияларидаги полемикаларни ва амалий тажрибани таҳлил қилиш орқали реабилитациянинг самарадор йўллари аниқлашга ҳаракат қилади.

Мақоланинг мақсади – реабилитациянинг илмий асосларини кўриб чиқиш ва Ўзбекистон учун тавсиялар бериш. Методология сифатида илмий адабиётлар таҳлили ва компаратив ёндашув қўлланилади. Мақола қуйидаги тузилмага эга: назарий қарашлар, чет эл тажрибаси ва полемикалар, Ўзбекистон контексти, хулоса ва адабиётлар рўйхати.

Илмий назарий қарашлар: Реабилитациянинг асосий назариялари

Криминологияда озод этилган маҳбусларнинг ижтимоий реабилитацияси бир неча назарий йўналишлар билан шарҳланади. Биринчи навбатда, ижтимоий ўқитиш назарияси (Social Learning Theory) муҳим ўрин тутди. Бу назарияга кўра, жиноятчилик ижтимоий муҳит орқали ўргатилади ва реабилитация ҳам шу муҳитни ўзгартириш орқали амалга оширилади. Масалан, Флорида университетining тадқиқотида ишлаб чиқилган моделда, маҳбусларнинг иш ўринларидаги тажрибаси ўз-ўзига ишончни оширади ва қайта жиноятларни камайтиради. Назариянинг асосчиси Алберт Бандура ўз ишларида таъкидлаганидек, маҳбусларнинг салоҳиятдорлиги (self-efficacy) реабилитациянинг калитидир.

Яна бир муҳим назария – конфликт назарияси (Conflict Theory). Унинг кўз қарашича, жиноятчилик ижтимоий синфлар ўртасидаги зиддият натижаси бўлиб, реабилитация давлат томонидан ижтимоий адолатни таъминлаш орқали амалга оширилади. 2021 йилдаги тадқиқотда кўрсатилганидек, маҳбусларнинг ижтимоий синфи ва қонунлар ўртасидаги боғлиқлик реабилитация дастурининг самарадорлигини белгилайди.

Психосоциал назария (Psychosocial Perspective) эса маҳбусларнинг руҳий саломатлиги ва жамият билан интеграциясини таъкидлайди. 2025 йилдаги РМС мақоласида айтилишича, маҳбуслардаги реабилитация дастуриларнинг турли-турчилиги озод этилганларнинг жамиятга мослашишини муҳим даражада таъсир қилади. Бу назарияга кўра, озод этилганларнинг руҳий траумаларини даволаш ва ижтимоий қўллаб-қувватлаш тизимини яратиш зарур.

Ресторатив адолат назарияси (Restorative Justice) ҳам аҳамиятли. У жиноятни жамият ва жабрланувчилар ўртасидаги муносабат сифатида кўради ва реабилитацияни уларнинг мулоқоти орқали амалга оширади. Тадқиқотлар шуни кўрсатадики, бу усул қайта жиноятларни 20-30% га камайтиради.

Ушбу назариялар реабилитациянинг кўп қирралилигини кўрсатади: у нафақат индивидуал, балки ижтимоий ва институционал даражада амалга оширилади. Аммо, уларнинг амалиётдаги қўлланиши ҳали ҳам баҳс мавзуси бўлиб қолмоқда.

Чет эл давлатларининг илмий диссертациялари ва полемикалар

Чет эл илмий диссертацияларида озод этилган маҳбусларнинг реабилитацияси ҳақида кўплаб полемикалар мавжуд. Масалан, АҚШдаги Уолден университети диссертациясида Калифорниянинг реабилитация дастури таҳлил қилинади. Муаллиф экс-маҳбусларнинг қайтариш ҳақидаги фикрларини ўрганиб, дастурининг самарали эканлигини, лекин ижтимоий изоляцияни енгишда етарли эмаслигини таъкидлайди. Полемика шундаки, баъзи тадқиқотчилар реабилитацияни "ҳеч нарса ишламайди" (nothing works) доктринаси билан боғлаб, уни бекор деб ҳисоблайди, бошқалари эса "ҳеч нарса ишламайди, агар тўғри қилмаса" (nothing works if not implemented properly) деган позицияни ҳимоя қилади.

Яна бир мисол – Германия тажрибаси. 2018 йилдаги диссертацияда Германия маҳбусларидаги таълим ва ижтимоий ишлар таҳлил қилинади. Муаллифлар 50% дан ортиқ маҳбусларнинг таълим олишини таъкидлаб, буни

реабилитациянинг асосий қисми деб ҳисоблайди. Полемика бу ерда миллатлараро муносабатларда: хорижий маҳбуслар (31.3%) учун дастурилар етарли эмас, чунки улар стереотиплар билан курашади.

Скандинавия мамлакатларидаги диссертациялар Норвегия ва Дания тажрибасини кўрсатади. 2020 йилдаги тадқиқотда Норвегиянинг очиқ маҳбусхоналари тизими таҳлил қилинади, у ерда реабилитация жамиятга мослашишни таъминлайди ва қайта жиноятларни камайтиради. Полемика шунда: баъзилар бу тизимни "жумшак" деб танқид қилади, чунки у жазога қараганда реабилитацияга эътибор беради, бошқалари эса уни самарали деб ҳимоя қилади.

Ботсвана ва Жанубий Африка диссертацияларида ҳам полемикалар бор. 2023 йилдаги Жанубий Африка тадқиқотида маҳбусларнинг нарративлари таҳлил қилиниб, реабилитациянинг таълим ва касб-ҳунар орқали амалга оширилиши таъкидланади, аммо ижтимоий неравенство уни чеклаётгани айтилади. Полемика 1970-йиллардаги "реабилитация бекор" баҳсига боғланиб, ҳозирги кунда "пунитив эра" (punitive era) да реабилитация риторикаси билан реаллик ўртасидаги фарқни кўрсатади.

Вьетнамдаги 2021 йилдаги диссертацияси юнгликларнинг реабилитациясини ўрганади ва таълим дастуриларнинг самаралилигини таъкидлайди, лекин оилавий муносабатларни тиклашнинг муҳимлигини полемика қилади.

Ушбу диссертациялар полемикаси реабилитациянинг универсал моделси йўқлигини кўрсатади: у маданий, иқтисодий ва сиёсий омилларга боғлиқ.

Ўзбекистон шароитидаги ижтимоий реабилитация: Таҳлил ва таклифлар

Ўзбекистон Республикасининг 2022 йилда қабул қилинган "Жазони ижро этиш соҳасидаги ислохотларни янада чуқурлаштиришга доир қўшимча чоратadbирлар тўғрисида"ги қарорида жазони ижро этиш муассасаларидан озод этилган шахсларнинг ижтимоий реабилитациясини таъминлашга қаратилган бир қатор чоралар белгиланган. Бу чоралар орасида:

Касб-ҳунарга ўқитиш ва малака ошириш: Озод этилган шахсларнинг меҳнат бозорига мослашишини таъминлаш мақсадида уларга касб-ҳунарга ўқитиш ва малака ошириш курслари ташкил этилмоқда.

Ишга жойлаштириш: Озод этилган шахсларнинг бандлигини таъминлаш учун ишга жойлаштириш тизими йўлга қўйилган. Бу тизим орқали уларнинг меҳнат фаолиятига интеграцияси амалга оширилмоқда.

Ижтимоий ва психологик ёрдам: Озод этилган шахсларга ижтимоий ва психологик ёрдам кўрсатиш мақсадида махсус марказлар ташкил этилган. Бу марказларда уларнинг ижтимоий мослашуви ва психологик ҳолатига эътибор қаратилади.

2. Амалий тадбирлар ва натижалар

Ўзбекистонда жазони ижро этиш муассасаларидан озод этилган шахсларнинг ижтимоий реабилитациясини таъминлаш мақсадида амалга оширилаётган тадбирлар орасида:

"Ишга марҳамат" мономарказлари: Бу марказларда озод этилган шахсларга касб-ҳунарга ўқитиш, малака ошириш ва ишга жойлаштириш бўйича хизматлар кўрсатилади.

Субсидиялаш тизими: Озод этилган шахсларни ишга қабул қилган иш берувчиларга субсидия ажратиш орқали уларнинг бандлигини таъминлашга қаратилган чоралар амалга оширилмоқда.

Пробация хизмати: Озод этилган шахсларнинг жамиятга мослашувини мониторинг қилиш ва уларга ижтимоий ёрдам кўрсатиш мақсадида пробация хизмати фаолияти йўлга қўйилган.

Халқаро амалиётда жазони ижро этиш муассасаларидан озод этилган шахсларнинг ижтимоий реабилитациясига катта эътибор қаратилади. Масалан, Швейцария ва Буюк Британияда бу жараёнга оид самарали тизимлар мавжуд. Ўзбекистонда ҳам халқаро тажрибаларни инобатга олиб, ўзининг миллий хусусиятларига мослаштирилган тизим ишлаб чиқилган.

Ўзбекистонда жазони ижро этиш муассасаларидан озод этилган шахсларнинг ижтимоий реабилитациясини таъминлашдаги асосий муаммолар қуйидагилардан иборат:

Ижтимоий стигма: Озод этилган шахсларга нисбатан жамиятдаги салбий муносабат уларнинг қайта жиноят содир этиш хавфини оширади.

Молиявий ресурслар етишмаслиги: Реабилитация жараёнини самарали амалга ошириш учун зарур бўлган молиявий ресурслар етишмаслиги.

Касб-ҳунарга ўқитишнинг самарасизлиги: Озод этилган шахсларнинг меҳнат бозорига мослашишини таъминлаш учун касб-ҳунарга ўқитиш тизимининг самарасизлиги.

Бу муаммоларни ҳал қилиш учун қуйидаги таклифлар илгари сурилади:

Ижтимоий ёрдам тизimini такомиллаштириш: Озод этилган шахсларга ижтимоий ёрдам кўрсатиш тизimini такомиллаштириш, уларнинг жамиятга мослашувини осонлаштириш.

Молиявий ресурсларни ошириш: Реабилитация жараёнини самарали амалга ошириш учун зарур бўлган молиявий ресурсларни ошириш.

Касб-ҳунарга ўқитиш тизimini такомиллаштириш: Озод этилган шахсларнинг меҳнат бозорига мослашишини таъминлаш учун касб-ҳунарга ўқитиш тизimini такомиллаштириш.

Ўзбекистонда озод этилган маҳбусларнинг реабилитацияси трансформацион адолат (transitional justice) контекстида кўрилади. 2018 йилдаги Human Rights Watch ҳисоботига кўра, сиёсий маҳбуслар озод этилганидан сўнг тиббий, руҳий ва иқтисодий ёрдам олишда қийинчиликка дуч келади. 2021 йилда FIDH ташкилоти репорация комиссиясини яратишни тавсия этади, чунки озод этилганлар тўлиқ очиқланмаган ҳолда қолмоқда.

Экстремист ва террористларни реабилитацияси алоҳида масала. 2025 йилдаги тадқиқотда китоб ўқиш орқали жазо муддатини қисқартириш дастури таклиф қилинади, бу таълим ва шахсий ривожланишни рағбатлантиради. Аммо, полемика шунда: бу дастурлар сиёсий маҳбуслар учун етарли эмас, чунки улар ҳали ҳам "жиноятчи" сифатида белгиланади.

Хулоса ўрнида шуни маълум қилиш мумкинки, озод этилган маҳбусларнинг ижтимоий реабилитацияси илмий назариялар ва амалий полемикалар орқали кучайтирилади. Чет эл диссертациялари реабилитациянинг самарадорлигини исботлайди, аммо локал шароитларни ҳисобга олиш зарур. Ўзбекистонда трансформацион адолатни кучайтириш орқали бу масала ҳал қилинади. Келажак тадқиқотлари амалий моделларни синтизлаши керак.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР:

1. Clear, T. R. (2007). Incarceration, Prisoner Reentry, and Communities. PMC.
2. Krimal, P. (2025). Psychosocial perspective on the integration of individuals deprived... PMC.
3. Drago, F. et al. (2019). Rehabilitation and social behavior: Experiments in prison. ScienceDirect.
4. Akers, R. L. (2015). Social Learning Theory and Prison Work Release Programs. FIU Digital Commons.
5. Johnson, L. (2019). THE IMPACT OF INCARCERATION AND SOCIETAL... CSUSB ScholarWorks.
6. EBSCO Research Starters. (n.d.). Re-Entering Society from Prison.
7. Ross, J. I. (2021). Prisoners' Perspectives on Limited Rehabilitative Program... NSUWorks.
8. Villettaz, P. (2017). Perspectives on Reoffenders... Crime Justice Journal.
9. Wang, Y. (2022). Paradigm and Path of Released Prisoners' Rights... ResearchGate.
10. Cullen, F. T. (2025). Beyond Recidivism: A Systematic Review... Sage Journals.